

І.В. АЛЕКСЄЄВА, О.П. ЗІНЬКЕВИЧ, Р.К. КЛИМЕНКО, Т.Т. МИХАЙЛЕНКО, О.Д. НЕДАШКІВСЬКА
МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ ФЕРМЕНТАТИВНОГО ГІДРОЛІЗУ

Вступ

Хімічні процеси в харчовій промисловості відбуваються при очищенні соків; освітленні цукрових сиропів, вина, соків; гідрогенізації жирів; рафінуванні рослинної олії; гідролізі крохмалів; очищенні стічних вод тощо. Хімічна кінетика вивчає закономірності протікання хімічних процесів з часом та вплив різних умов на хімічні перетворення. Застосування методів математичного моделювання та їх аналіз значно полегшує і прискорює вивчення кінетики хімічних процесів. Математичне моделювання та оптимізація технологічних процесів досить розвинена в хімічній технології. Про це свідчать численні публікації, наприклад, [1–5].

Механізм же ферментативних реакцій набагато складніший, а тому складання ефективних математичних моделей цих процесів та їх дослідження є актуальним, хоча і пов'язано з певними труднощами. Вірно вибрана і достатньо точна математична модель є надійним інструментом для оптимізації технологічних процесів. Для постановки і розв'язання задачі оптимізації у кожному конкретному випадку, крім математичної моделі об'єкту та критерію оптимальності, важливе значення має розробка алгоритму розв'язання та аналізу математичної моделі.

В даній роботі розглядаються математичні моделі процесів хімічного та ферментативного гідролізу, алгоритми їх розв'язання і досліджуються розв'язки з точки зору їх оптимальності.

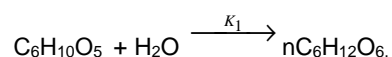
1. Математична модель процесу гідролізу целюлози

В [7] наводиться математична модель кінетики процесу гідролізу целюлози. Основною метою дослідження вказаного процесу є визначення його тривалості для встановлення максимально можливої концентрації глюкози, тобто моменту отримання біологічно доброякісного розчину, який містить цукор для утворення з нього біомаси. У процесі гідролізу целюлози утворюються також інгібітори – речовини, що сповільнюють процес утворення продукту – глюкози. Тому дуже важливо встановити час, коли в розчині накопичиться максимальна кількість простих цукрів.

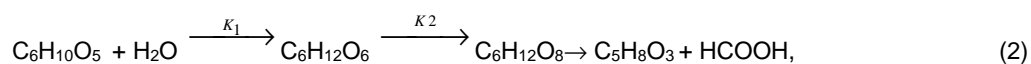
Для складання математичної моделі процесу скористаємося законом формальної хімічної кінетики, розглянувши рівняння [7]

Оскільки степінь полімеризації дуже велика і для целюлози складає 1500–10000 одиниць, то будемо вважати, що $(n-1) \approx n$. У цьому випадку рівняння (1) можна записати у вигляді

Одночасно з перетворенням целюлози відбувається реакція розпаду моносахаридів, що приводить до утворення інгібітора – оксиметилфурфуролу. Таким чином, у загальному випадку процес утворення глюкози у процесі гідролізу целюлози проходить за такою схемою:

де k_1, k_2 – сталі швидкості гідролізу целюлози та розпаду глюкози відповідно.

Отже, у даному випадку маємо послідовну реакцію першого порядку, хоча і біомолекулярну (концентрація води дорівнює нулю), за типом:

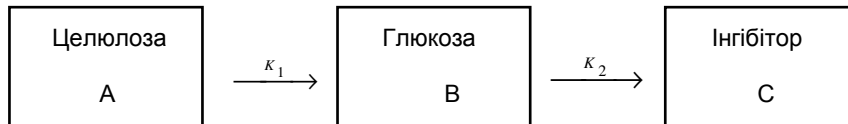

Рис. 1. Схема процесу гідролізу целюлози

В диференціальній формі кінетичні рівняння цього процесу мають вигляд

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{dC_A}{dt} = -k_1 C_A \\ \frac{dC_B}{dt} = k_1 C_A - k_2 C_B \\ \frac{dC_C}{dt} = k_2 C_B \end{array} \right. \text{ або } \left\{ \begin{array}{l} \frac{dG_A}{dt} = -k_1 G_A \\ \frac{dG_B}{dt} = k_1 G_A - k_2 G_B, \\ \frac{dG_C}{dt} = k_2 G_B \end{array} \right. \quad (3)$$

де C_A, C_B, C_C – концентрації субстрату, продукту та інгібітора (в молекулярних долях або %); G_A, G_B, G_C – маса компонентів А, В, С (кг).

Таким чином, загальний процес гідролізу целюлози описується системою трьох звичайних диференціальних рівнянь першого порядку.

Цю систему за відомих початкових умов можна розв'язати в загальному вигляді.

Нехай в початковий момент, тобто при $t = 0$, кількість целюлози дорівнює G_{A_0} , глюкози $G_{B_0} = 0$, а оксиметилфурфуролу – $G_{C_0} = 0$.

Враховуючи, що перше рівняння можна розв'язати окремо, відокремивши змінні, знаходимо його загальний розв'язок $G_A(t) = C e^{-k_1 t}$, який вказує на те, як зменшується кількість целюлози в залежності від часу.

Використаємо початкову умову $G_A(t) = G_{A_0}$, знаходимо частинний розв'язок:

$$G_A(t) = G_{A_0} e^{-k_1 t}. \quad (4)$$

Підставимо (4) у друге рівняння:

$$\frac{dG_B}{dt} = k_1 G_{A_0} e^{-k_1 t} - k_2 G_B.$$

Привівши його до вигляду

$$\frac{dG_B}{dt} + k_2 G_B = k_1 G_{A_0} e^{-k_1 t},$$

переконуємося, що це лінійне диференціальне рівняння першого порядку.

Розв'язавши це рівняння, знаходимо його загальний розв'язок:

$$G_B(t) = \frac{k_1 G_{A_0}}{k_2 - k_1} e^{-k_1 t} + C e^{-k_2 t},$$

а далі, з урахуванням початкової умови $G_{B_0} = 0$, частинний розв'язок:

$$G_B(t) = \frac{k_1 G_{A_0}}{k_2 - k_1} (e^{-k_1 t} - e^{-k_2 t}), \quad (5)$$

який характеризує закон утворення глюкози в залежності від часу.

Закон утворення з глюкози інгібітора-оксиметилфурфуролу отримаємо, розв'язавши третє рівняння системи (3) і підставивши у нього $G_{B_0}(t)$ з рівності (5).

Загальний розв'язок отриманого рівняння має вигляд

$$G_C(t) = \frac{k_2 k_1 G_{A_0}}{k_2 - k_1} \left(\frac{1}{k_2} e^{-k_1 t} - \frac{1}{k_1} e^{-k_2 t} \right) + C,$$

а підставивши початкову умову $G_{C_0}(0) = 0$, знайдемо частинний розв'язок:

$$G_C(t) = \frac{k_2 k_1 G_{A_0}}{k_2 - k_1} \left(\frac{1}{k_2} e^{-k_2 t} - \frac{1}{k_1} e^{-k_1 t} \right) + G_{A_0}. \quad (6)$$

Дослідимо розв'язки $G_A(t)$, $G_B(t)$ та $G_C(t)$ при $t \rightarrow \infty$.

$$\lim_{t \rightarrow \infty} G_A(t) = \lim_{t \rightarrow \infty} A_0 e^{-k_1 t} = 0;$$

$$\lim_{t \rightarrow \infty} G_B(t) = \lim_{t \rightarrow \infty} \frac{k_1 G_{A_0}}{k_2 - k_1} (e^{-k_1 t} - e^{-k_2 t}) = 0;$$

$$\lim_{t \rightarrow \infty} G_C(t) = \lim_{t \rightarrow \infty} \left(\frac{k_2 k_1 G_{A_0}}{k_2 - k_1} \left(\frac{1}{k_2} e^{-k_2 t} - \frac{1}{k_1} e^{-k_1 t} \right) + G_{A_0} \right) = G_{A_0}.$$

Отже, ці дослідження показують, що асимптотично у процесі гідролізу целюлози концентрація інгібітора з часом збільшується, а тому дуже важливо в реальному процесі встановити час, коли в розчині буде максимальна концентрація глюкози. Дослідимо $G_B(t)$ з рівності (5) на екстремум. Покладемо $\frac{dG_B}{dt} = 0$. З рівності

$$k_1 G_{A_0} e^{-k_1 t} - \frac{k_2 k_1 G_{A_0}}{k_2 - k_1} (e^{-k_1 t} - e^{-k_2 t}) = 0$$

знайдемо $t = \frac{\ln k_2 - \ln k_1}{k_2 - k_1}$, а далі, підставивши його в (5), знайдемо

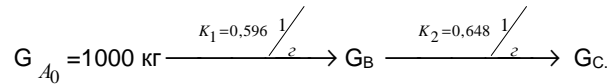
$$G_{B \max} = \frac{k_1 G_{A_0}}{k_2 - k_1} \left(\left(\frac{k_2}{k_1} \right)^{\frac{k_1}{k_1 - k_2}} - \left(\frac{k_2}{k_1} \right)^{\frac{k_2}{k_1 - k_2}} \right).$$

Розглянемо приклад розрахунку оптимального часу реакції і обчислимо максимальну кількість глюкози.

Приклад. При густині загрузки 135 кг/м^3 абсолютно сухих речовин в апараті об'ємом 18 м^3 процес гідролізу ведуть при температурі 168°C і концентрації кисню 1% .

Розв'язання. Кількість речовини, що вміщається в апарат, складає $18 \cdot 135 = 2430$ (кг), а кількість целюлози (40% маси) $-2430 \cdot 0,4 \approx 1000$ (кг). В початковий момент (при $(t = 0)$) кількість целюлози дорівнює 1000 кг ($G_{A_0} = 1000$), глюкози $G_{B_0} = 0$, а оксиметилфурфуролу $- G_{C_0} = 0$. З відповідних таблиць [7] при заданому режимі гідролізу целюлози сталі швидкості гідролізу і розкладу моносахаридів дорівнюють відповідно $k_1 = 0,596 \frac{1}{\text{год}}$, $k_2 = 0,648 \frac{1}{\text{год}}$.

Тобто, реакція відбувається за схемою

Тоді даний процес, згідно з рівностями (3), описується системою диференціальних рівнянь першого порядку з заданими початковими умовами (задачею Коші):

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{dG_A}{dt} = -0,596G_A \\ \frac{dG_B}{dt} = 0,596G_A - 0,648G_B \\ \frac{dG_C}{dt} = 0,648G_B \end{array} \right. \quad \begin{array}{l} G_A /_{t=0} = G_{A_0} = 1000 \\ G_B /_{t=0} = G_{B_0} = 0 \\ G_C /_{t=0} = G_{C_0} = 0. \end{array} \quad (7)$$

Розв'язавши задачу Коші (7), знаходимо її розв'язок за формулами (4) – (6).

$$\left\{ \begin{array}{l} G_A(t) = 1000 e^{-k_1 t}, \\ G_B(t) = 11461,538(e^{-0,596t} - e^{-0,648t}), \\ G_C(t) = 1000 + 11437,69 e^{-0,648t} - 12477,48 e^{-0,596t}. \end{array} \right. \quad (8)$$

Тепер знайдемо $G_{B \max}$ з умови $\frac{dG_B}{dt} = 0$. Розв'язавши відповідне рівняння $596e^{-0,596t} - 0,648(11461,5398e^{-0,596t} - 11461,5398e^{-0,648t}) = 0$, знайдемо $t \approx 1,6$ год.

Отже, після 1,6 год. (1 год. 36 хв.) від початку гідролізу концентрація глюкози буде максимальною. Знайдемо її.

$$G_{B \max} = G_B(1,6) \approx 352,6 \text{ (кг)}.$$

В [7] при наближеному розв'язанні задачі знайдено $t=2$ год, а $G_B=340$ (кг).

Побудуємо графіки розв'язків $G_A(t)$, $G_B(t)$, $G_C(t)$ з урахуванням їх асимптотичних наближень. Для цього складемо таблицю значень цих розв'язків.

Таблиця 1. Результати обчислень значень розв'язків

t \ Ф-ція	0	1	1,6	2	3	4	5	10
$G_A(t)$	1000	551	385,3	303,6	167,3	92,18	50,8	2,58
$G_B(t)$	0	321	352,6	343,7	277	198,4	133,3	12
$G_C(t)$	0	129	262	352,7	555,7	709,4	815,9	985,54

Представимо графік зміни концентрації речовин в залежності від часу (рис. 2).

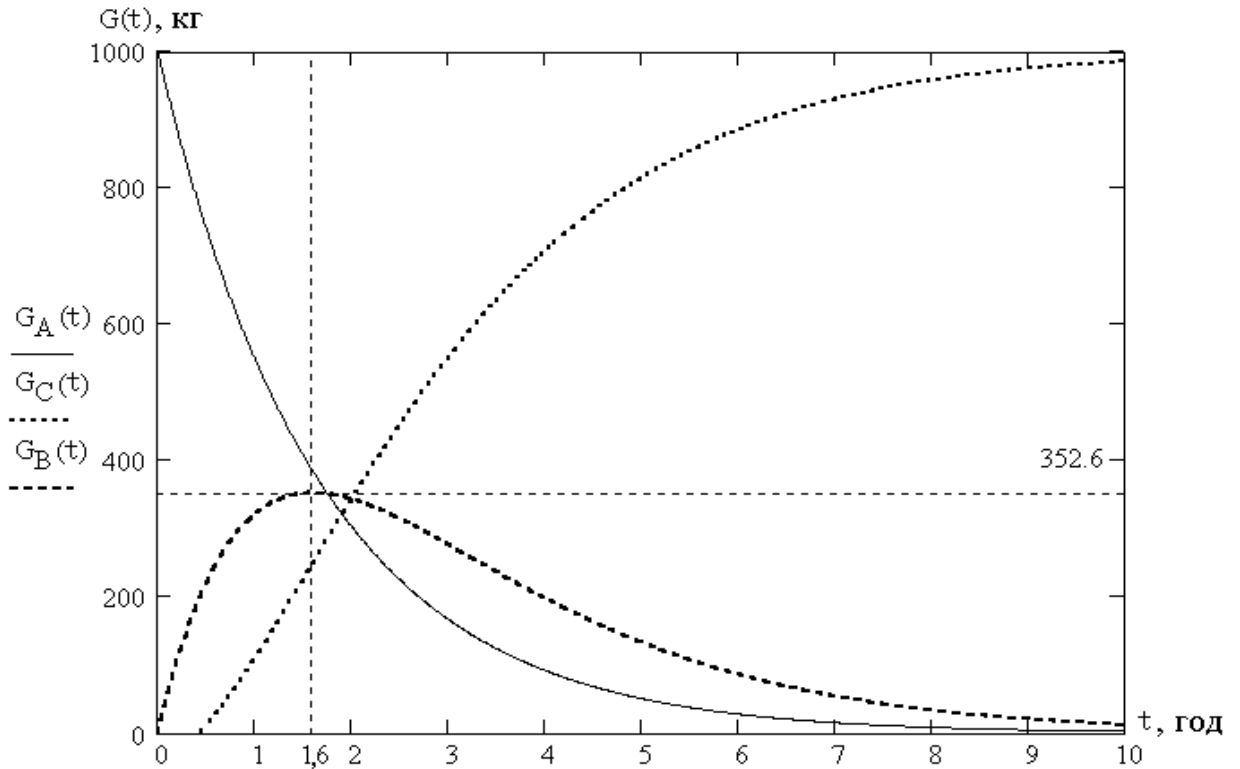

Рис. 2. Зміна концентрацій речовин у процесі гідролізу

2. Гідроліз крохмалю при зацукрюванні

При зацукрюванні крохмального середовища не можна розглядати процес як реакцію одного фермента з одним субстратом. В [6] розглядається процес перетворення деякого полісубстрату в цукор-глюкозу під дією двох ферментів: α - та глюкоамілази.

Нехай вихідний полісубстрат складається з молекул крохмалю (амілази і амілопектину) і високомолекулярних декстринів з загальною концентрацією z . В цих молекулах існує певна кількість α -зв'язків, число яких в одиниці об'єму реагентів позначимо z_1 . Під дією ферменту α -амілази утворюються молекули глюкози (її концентрація S) і граничних декстринів (їх концентрація z_D). Крім того, у процесі гідролізу утворюється інгібітор, який уповільнює процес утворення кінцевого продукту – глюкози.

Нехай k_1 – стала швидкості реакції перетворення $z_1 \rightarrow z$; k_2 – стала швидкості реакції під дією γ -амілази; k_3 – стала швидкості накопичення інгібітора.

Тоді процес утворення $z_1 \rightarrow z$ відбувається за законом кінетики без врахування інгібування, який можна задати рівнянням

$$\frac{dz_1}{dt} = -k_1 z_1. \quad (9)$$

Концентрація субстрату z змінюється під впливом двох процесів: збільшення його за рахунок перетворення $z_1 \rightarrow z$ і зменшення за рахунок перетворення $z \rightarrow z_D, S$.

Диференціальні рівняння матеріального балансу для субстратів z та z_D запишемо у вигляді [6]

$$\frac{dz}{dt} = -\frac{dz_1}{dt} - m_1 \int_0^t z_1 dt - n_1 \int_0^t s dt ; \quad (10)$$

$$\frac{dz_D}{dt} = m_2 \int_0^t z_1 dt - n_2 \int_0^t s dt - k_2 z_D , \quad (11)$$

де $m_i (i = \overline{1,2})$ – середнє число α -зв'язків у молекулах субстратів z_1 та z відповідно, а $n_i (i = \overline{1,2})$ – середнє число глюкозних одиниць у молекулах z_1 та z .

Нарешті, для кінцевого продукту реакції – глюкози рівняння має вигляд

$$\frac{ds}{dt} = k_2(z + z_D) - k_3 s . \quad (12)$$

Рівняння (9)–(12) утворюють систему інтегродиференціальних рівнянь, які є математичною моделлю процесу гідролізу крохмалю під дією ферментів.

Для розв'язання даної системи необхідно задати початкові умови при $t=0$. Нехай $z_1(0)=z_{10}$. Тоді, розв'язавши рівняння (9), запишемо його розв'язок у вигляді рівності

$$z_1(t) = z_{10} e^{-k_1 t} . \quad (13)$$

З урахуванням цієї рівності система (10) – (12) матиме вигляд

$$\begin{cases} \frac{dz}{dt} = k_1 z_{10} e^{-k_1 t} + \frac{m_1}{k_1} z_{10} (e^{-k_1 t} - 1) - n_1 \int_0^t s dt \\ \frac{dz_D}{dt} = -\frac{m_2}{k_1} z_{10} (e^{-k_1 t} - 1) - n_2 \int_0^t s dt - k_2 z_D . \\ \frac{ds}{dt} = k_2 z + k_2 z_D - k_3 s \end{cases} \quad (14)$$

Шляхом диференціювання останнього рівняння чотири рази, зводимо систему рівнянь (14) до одного лінійного диференціального рівняння четвертого порядку зі сталими коефіцієнтами:

$$\frac{d^4 s}{dt^4} + a_3 \frac{d^3 s}{dt^3} + a_2 \frac{d^2 s}{dt^2} + a_1 \frac{ds}{dt} + a_0 s = b e^{-k_1 t} , \quad (15)$$

де $a_0 = k_2^2 n_1$, $a_1 = k_2(n_1 + n_2)$, $a_2 = k_1 k_3$, $a_3 = k_2 + k_3$, $b = \left(k_2 k_1 + \frac{k_2}{k_1} m_1 + m_2 - m_1 - k_1 \right)$, яке, з

урахуванням початкових умов, можна розв'язати наближено, наприклад, методом степеневих рядів.

З іншого боку, позначивши $\int_0^t s dt = y$, приходимо до системи диференціальних рівнянь першого порядку:

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{dz}{dt} = \left(k_1 + \frac{m_1}{k_1} \right) z_{10} e^{-k_1 t} - n_1 y - \frac{m_1}{k_1} z_{10} \\ \frac{dz_D}{dt} = -\frac{m_2}{k_1} z_{10} e^{-k_1 t} - n_2 y - k_2 z_D + \frac{m_2}{k_1} z_{10} \\ \frac{ds}{dt} = k_2 z + k_2 z_D - k_3 s \\ \frac{dy}{dt} = s \end{array} \right. , \quad (15)$$

яку за відомих початкових умов можна розв'язати, наприклад, методом Рунге-Кутта [9]. Ця система за початкових умов $z(0) = z_0$, $z_D(0) = S(0) = y(0) = 0$ розв'язана методом Рунге-Кутта на відрізку $t \in [0, 36]$ з кроком $h = 4$. Результати обчислень близькі до експериментальних даних, наведених в [10]. Складена таблиця методу Рунге-Кутта для розв'язку даної задачі з параметрами k_1 , k_2 , k_3 , z_0 , z_{10} може бути використана для розв'язання аналогічних задач з іншими параметрами.

Очевидно, час, за який можна отримати найбільшу концентрацію глюкози при гідролізі крохмалю, можна знайти з рівності $k_2 z + k_2 z_D = k_3 S$.

Зауважимо, що для розв'язання системи (16) можна застосувати двосторонні методи Рунге-Кутта, якщо малий проміжок інтегрування. В інших випадках варто використовувати двосторонні методи інтегрування [11]. Це дозволить отримати чисельний розв'язок системи з гарантованою точністю і вказати відповідну оцінку похибки розв'язку.

Висновки

У роботі розглянуто дві математичні моделі гідролізу крохмалю, приведено методи їх розв'язання (точні і наближені), рівності, з яких визначається час максимального накопичення продукту гідролізу – глюкози. Розв'язання ілюструється прикладами, що узгоджуються з відповідними даними експериментів у [6], [10].

1. Запропоновані алгоритми дозволяють отримати розв'язки математичних моделей у вигляді аналітичних виразів, до яких можна застосувати методи математичного аналізу для оптимізації отриманих розв'язків.
2. Застосування наближених методів дозволяє знаходити розв'язки з використанням ЕОМ і допускає варіації різних параметрів моделей практично без додаткових затрат.
3. Запропоновані алгоритми можна застосовувати для аналізу більш складних математичних моделей нестационарних процесів культивування популяцій мікроорганізмів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безденежных А.А. Инженерные методы составления скоростей реакций и расчета кинетических констант. – Л.: Химия, 1973. – 256 с.
2. Бояринов А.И., Кафаров В.В. Методы оптимизации в химической технологии. – М.: Химия, 1975. – 575 с.
3. Кафаров В.В. Методы кибернетики в химии и химической технологии. – М.: Химия, 1971. – 496 с.
4. Островский Г.М., Волин Ю.М. Методы оптимизации сложных химико-технологических схем. – М.: Химия, 1970. – 328 с.
5. Ровинский Л.А., Яровенко В.Л. Математическое описание кинетики ферментативного гидролиза и непрерывного культивирования микроорганизмов // Ферментная и спиртовая промышленность. – 1974. – № 3. – С. 20 – 22.
6. Яровенко В.Л., Ровинский Л.А. Моделирование и оптимизация микробиологических процессов спиртового производства. – М.: Пищевая промышленность, 1978. – 247 с.
7. Остапчук Н.В. Основи математичного моделювання харчових виробництв: Навчальний посібник для вузів. – К.: Вища школа, 1981. – 304 с.
8. Дубовик В.П., Юрик І.І. Вища математика: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1993. – 648 с.
9. Копченова Н.В., Марон И.А. Вычислительная математика в примерах и задачах. – М.: Главная редакция физико-математической литературы изд-ва «Наука», 1972. – 368 с.
10. Нахманович Б.М., Яровенко В.Л., Левчик А.П. Кинетика осахаривания и непрерывного спиртового брожения крахмалистых сред // Ферментативная и спиртовая промышленность. – 1972. – № 2. – С. 9 – 12.
11. Калайда А.Ф., Клименко Р.К., Алексеева И.В. Двусторонние формулы численного дифференцирования для производных первого и второго порядков // Математичні машини і системи. – 2000. – № 2, 3. – С. 120 – 124.